

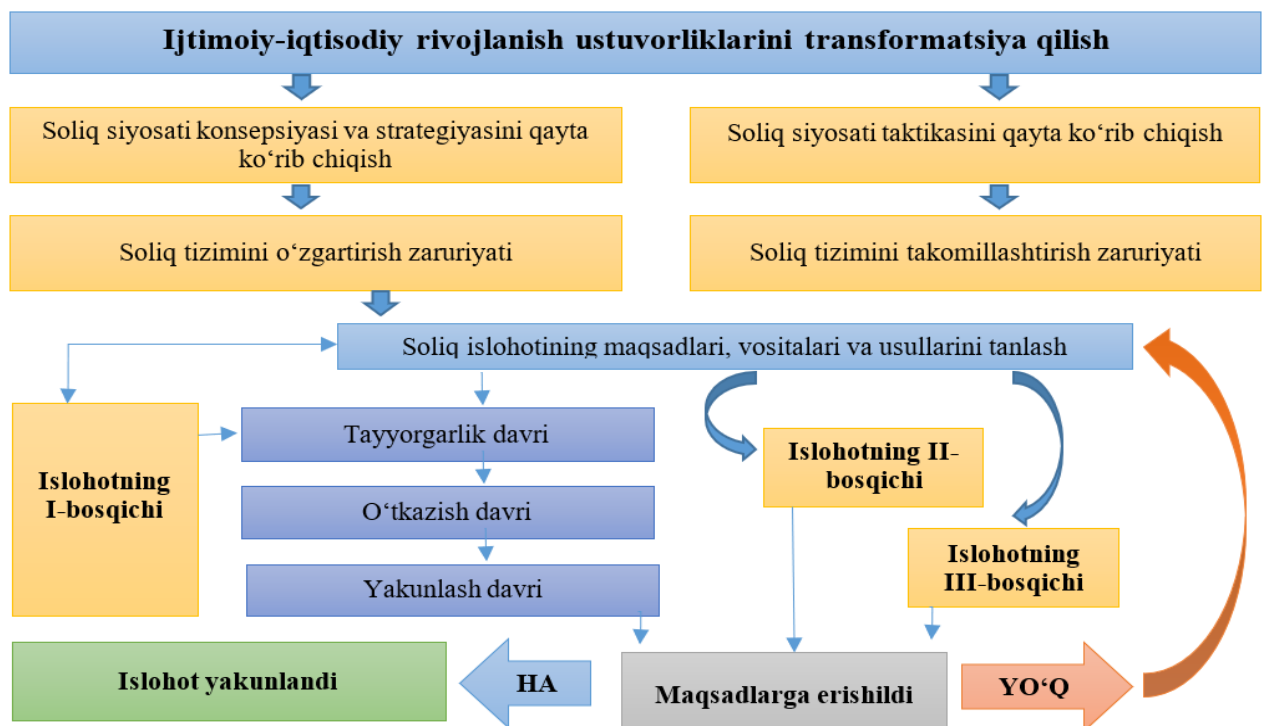
MILLIY IQTISODIYOTNI TARTIBLASH VA RAG‘BATLANTIRISHDA SOLIQ TIZIMIDAN SAMARALI FOYDALANISH YO‘LLARI

Miraxmatov Mirrahim Mirzakarim o‘g‘li
TDIU Mustaqil izlanuvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada mamlakatimiz mustaqillika erishgandan keyingi bosqichda soliq siyosatidagi keng ko‘lamli o‘zgarishlar va bugungi kunga qadar soliq siyosatidagi evolutsion rivojlanish bosqichlariga chuqur to‘xtalib o‘tilgan. Xususan, soliq siyosatining samaradorligini baholash bo‘yicha ilmiy-uslubiy va amaliy yondashuvlar ko‘rib chiqish jarayonida uning tarkibiy qismlari alohida tahlil qilingan va YaIM hamda soliq yuki ko‘rsatkichlari ta’sir dinamikasi birgalikda o‘rganib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Milliy iqtisodiyotni tartiblash va rag‘batlantirishda soliq tizimidan samarali foydalanish yo‘llari YaIM, soliq qarzi, soliq tushumi, soliqlarning elastiklik koeffitsenti.

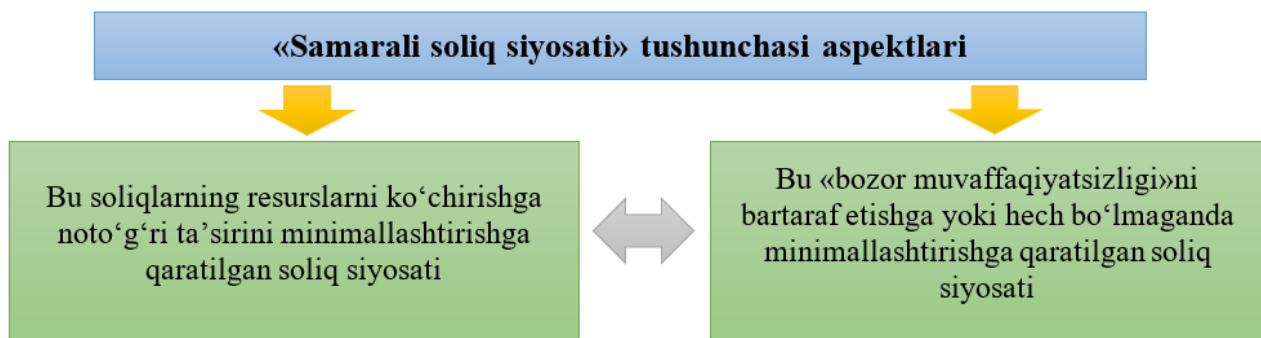

3.1-rasm. Soliq islohotini o‘tkazishning shartli algoritmi.¹

¹ Muallif tomonidan muallif tomonidan xorijiy tajribani o‘rganish asosida tuzilgan

Soliq tizimini zamonaviy baholashda ikkita asosiy va umumiy tamoyillar birinchi o‘ringa chiqadi: iqtisodiy samaradorlik va ijtimoiy adolat. Bu tamoyillar zamonaviy soliq siyosatining asosi bo‘lib xizmat qiladi. J.Stiglis tomonidan ta’kidlanganidek, “bu muammoning savollari ko‘p hollarda yetarlicha o‘ziga xos va tushunish uchun qiyin hisoblanadi”¹. Ushbu jihat soliq siyosatini tushunish uchun asos ekanligini hisobga olsak, muhim amaliy qiziqish chuqur ilmiy o‘rganishni talab qiladi. Islohotlarni amalga oshirish ma’lum vaqtni talab qilishini hisobga olib, vaqt o‘tishi bilan davomiyligi va cho‘zilishiga qarab, qisqa, o‘rta va uzoq muddatli soliq islohotlariga ajratiladi, ularning barchasi ularni amalga oshirish algoritmi bilan birlashtirilgan (3.1-rasmga qarang).

Tushunchalar apparatini shakllantirish mantig‘iga asoslanib, “samarali soliq siyosati” atamasi bir-birini uyg‘un ravishda to‘ldiradigan ikkita jihatni o‘z ichiga oladi. (3.2-rasmga qarang.)

3.2-rasm. Samarali soliq siyosatini tushunish.²

Ortiqcha soliq yukini baholash asosida iste’molchi to‘lashga tayyor bo‘lgan narx va haqiqiy narx o‘rtasidagi farq tufayli iste’molchi tomonidan olingan iqtisodiy faoliyat ishtirokchisining sof farovonligining ko‘rsatkichi sifatida berilgan iste’mol foydasi (rentasi) konsepsiyasi nazariyasi yotadi. Soliq to‘lovchilar uchun yo‘qotish bo‘lib, bu iste’molchining shaxsiy daromadining pasayishiga ta’sir qiladigan ortiqcha soliq yuki o‘lchanadigan, “Marshall uchburchagi deb ataladigan shtrixlangan AVS uchburchagi maydoniga teng rentaning bir qismi hisoblanadi”³.

Iste’molchining ortiqcha soliq yukini baholash uchun A. Xarberger tomonidan taklif qilingan hisoblash formulasidan foydalanish tavsiya etiladi:

$$U = . Ye * t^2 * P_1 \cdot Q_{1..}, \text{ bunda:}^4$$

U - ortiqcha soliq yuki;

Ye – narxi bo‘yicha talabning egiluvchanligi;

¹ Стиглиц Дж. Экономика государственного сектора. М.: МГУ, ИНФРА-М, 1997. С. 471.

² Muallif tomonidan muallif tomonidan xorijiy tajribani o‘rganish asosida tuzilgan

³ Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе М.: Дело ЛТД, 1996. - 687 с.

⁴ Harberger A. Taxation, Resource Allocation and Welfare. In: The Role of Direct and Indirect Taxes in the Federal Reserve System. Princeton Univ. Press for NBER at Brookings Inst., 1964.

t^2 - soliq stavkasining kvadrati;

P_1 - tovarlar (xizmatlar)ning dastlabki narxi;

Q_1 - tovarlarga (xizmatlarga) bo'lgan talab.

Oxirgi formula juda muhimdir, chunki bu ortiqcha soliq yuki darajasiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlashga imkon beradi. Bularga quyidagilar kiradi: narxi bo'yicha talabning egiluvchanligi (Ye), shuningdek oshishi bilan ortiqcha soliq yuki tobora ortib boradigan soliq stavkasining kvadrati (t^2).

Samarali soliq siyosatini olib borishning asosiy maqsadi "bozor nosozliklarini" yumshatish maqsadida davlat va xususiy tovarlarni ishlab chiqarish o'rtasida resurslarni optimal taqsimlashdan iboratdir. Soliq siyosatida samaradorlik va adolat o'rtasida murosaga erishish doirasida u yoki bu soliq siyosatining yuqoridagi talablarga muvofiqligi darajasini baholashning dolzarbli oshadi.

Umume'tirof etilgan samaradorlik mezoni – "jamiyat farovonligi maksimal darajaga yetadigan iqtisodiy resurslar hamda ishlab chiqarilgan tovarlarni maqbul taqsimlash mezoni - bu Pareto maqbulligi mezoni bo'lib, u resurslarni (tovarlarni) har qanday qayta taqsimlash bir subyektning holatini yaxshilay olmaydigan, shu bilan boshqasining holatini yomonlashtirmaydigan muvozanat holatining maqbul darajasini aniqlashga imkon beradi"¹ Biroq, aslida hech bo'lmaganda bitta odamning farovonligining yomonlashishiga olib kelmaydigan har qanday ijtimoiy ahamiyatga ega o'zgarishlarni amalga oshirish deyarli mumkin emas. Shu munosabat bilan, "Kaldor–Xiksning"² samaradorlik mezoni eng maqbul ko'rinadi, unga ko'ra haqiqiy "Pareto maqbulligi"ga erishish shart emas, agar u potensial bo'lsa, yetarli, ya'ni bir shaxslarning foydalari, asosan, boshqalarning yo'qotishlarini qoplashi va ijtimoiy farovonlikni oshirishi mumkin.

Shuningdek, "adolatli soliq siyosatining eng sodda va ishonchli mezoni daromad va boylikni taqsimlashdagi tengsizlik darajasining pasayishi bo'lib, uni baholash uchun detsil koeffitsiyenti va "Jinni koyeffitsiyenti qo'llaniladi, soliqlardan oldingi va keyingi daromadlar koeffitsiyentlarining umumiy qiymatlarini taqqoslash soliq siyosatining adolat tamoyiliga rioya qilish tengsizligini kamaytirishga ta'sirini baholashga imkon beradi"³.

Bunda, detsil koeffitsiyenti eng boy odamlarning 10% va eng kambag'al shaxslarning 10% daromadlarining nisbati sifatida hisoblanadi. Jinni koeffitsiyentini hisoblash uchun jami soliq to'lovchilarni daromadlari teng ravishda o'sib boradigan

¹ Экономическая теория: Учебник / Под общ. ред. акад. В.И. Видяпина, А.И. Добрынина, Г.П. Журавлевой, Л.С. Тарасевича. — М.: ИНФРА-М, 2003. — 714 с

² Смоляр М.Я. Совершенствование оценки эффективности и результативности при планировании программных расходов бюджета. Ж. Наука о человеке: гуманитарные исследования Россия, г. Омск, стр. 87-93.

³ Гончарова Т. М. Высшая математика. Приложения определенного интеграла: учебно- методическое пособие для студентов экономических специальностей. МГУП. 2010. – 32 с

o‘nta teng guruhga bo‘lish va soliq to‘lovchilarning i – guruhi daromadlarining umumiy daromaddagi d_i ulushini aniqlashi kerak.

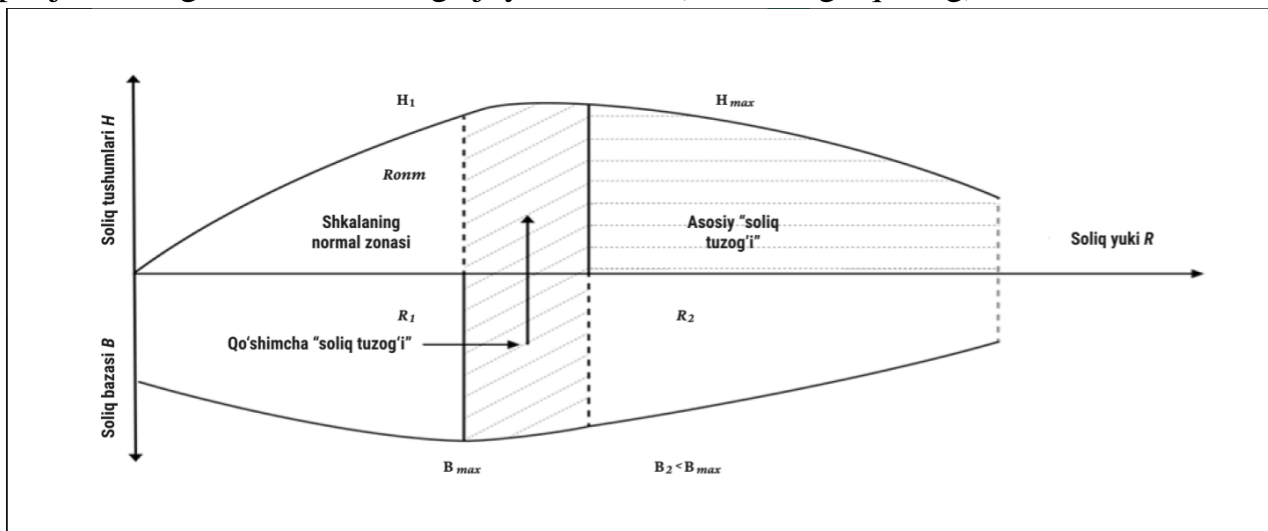
Daromad va boylik taqsimotining tengsizligi sababli soliq siyosatining adolatliligini amaliy baholashning obyektiv qiyinchiliklariga qaramay, detsil koeffitsiyentini hisoblash asosida (10% boy va 10% kambag‘allar daromadlarning nisbati), Jinni koeffitsiyentini (jami soliq to‘lovchilarni daromadlarning o‘shishi bo‘yicha 10 ta teng guruhlariga bo‘linishini hisobga olgan holda) quyidagi formula bo‘yicha hisoblash imkoniyati mavjud:

$$K_g = 110 - 0.2 \sum_{i=1}^{10} d_i, \text{ bunda:}$$

K_g - Jinni koeffitsiyenti;

d_i - i -guruh daromadlarining umumiy daromaddagi ulushi.

Neoklassitsizmning (takliflar iqtisodiyoti nazariyasi) kuchli ta’siri ostida shakllangan soliq chegarasi nazariyasi doirasida deyarli barcha zamonaviy postulatlar olingan, Ye. V. Balaskiy soliq bazasining o‘zgarishini ko‘rsatadigan egri chiziq ham o‘zining fiskal maksimaliga ega ekanligini asosladi¹. U bu egri chiziqni Laffer egri chizig‘iga qo‘ydi. Yaxshi idrok etish uchun biz ushbu egri chiziqlarni koordinata panjarasining turli choraklariga joylashtirdik (3.3-rasmga qarang).

3.3-rasm. “Fiskal qarama-qarshiliklar zonasi”ning shakllanishi.²

3.3-rasmdan ko‘rinib turibdiki, fiskal optimal deb nomlangan R_1 va R_2 nuqtalari (1 va 2-turdagi Laffer nuqtalari) bir-biriga to‘g‘ri kelmaydi, bu fiskal qarama-qarshiliklarning shartli zonasi mavjudligini ko‘rsatadi, bu yerda o‘rganilayotgan soliq

¹ Балацкий Е.В. См. следующие его работы: Оценка влияния налоговых инструментов на экономический рост // Проблемы прогнозирования. 2004. № 4; О природе несостоятельности российской фискальной системы // Общество и экономика. 2004. №11—12; Инвариантность фискальных точек Лаффера // МЭ и МО. 2003. № 6; Анализ влияния налоговой нагрузки на экономический рост с помощью производственно-институциональных функций // Проблемы прогнозирования. 2003. № 2.

² Muallif tomonidan nazariy yondashuvlarni o‘rganish asosida tuzilgan.

siyosati doirasida soliqlarning ragʻbatlantiruvchi va fiskal funksiyalari oʻrtasidagi ziddiyat aks etadi. Birinchisi ishlab chiqaruvchini qoʻllab – quvvatlash va ragʻbatlantirishga, ikkinchisi esa budjetni taʼminlashga qaratilgan. Shunga koʻra, soliq yukining haqiqiy qiymatini “fiskal qarama-qarshiliklar zonasiga” kirishi shuni koʻrsatadiki, mavjud bosim tufayli biznes ishlab chiqarishdagi turgʻunlik rejimiga oʻtadi, shu vaqtning oʻzida budjet esa toʻlishda davom etadi.

Muammo shundaki, bu zona Lafferning taqiqlangan zonasiga toʻgʻri kelmaydi, u uning chap tomonida joylashgan boʻlib, Lafferning soʻzlariga koʻra normal zonaga toʻgʻri keladi: R_1 dan R_2 gacha. Shunday qilib, qoʻshimcha “soliq tuzogʻi” paydo boʻladi, bu soliq yukini uning yuqori chegaralaridan ancha pastroqqa oʻrnatishni talab qiladi. Koʻrib turganimizdek, “fiskal qarama-qarshiliklar zonasi”ning mavjudligi oddiy masshtab zonasining sezilarli darajada torayishiga olib keladi. Soliq siyosati soliq yukini uning yuqori chegarasidan ancha past darajada – “fiskal qarama-qarshiliklar zonasi” ning chap chegarasida, yaʼni 1-turdagi Laffer nuqtasiga iloji boricha yaqinroq oʻrnatishga qaratilishi kerak.

Optimal soliq yuki - bu soliqlarning fiskal va tartibga solish funksiyalarining muvozanatli kombinatsiyasini taʼminlashga, davlat va soliq toʻlovchilar manfaatlarining murosaga kelishiga imkon beradigan soliq undiruvlari darajasidir. Optimal soliq yukining (R_{opt}) hajmi 2.6-rasmdagi fiskal qarama-qarshiliklar zonalarining chap tomonida boʻlishi kerak, yaʼni $R_{opt} \leq R_1$ yukiga mos kelishi kerak, chunki R_1 nuqtasining oʻng tomonida qoʻshimcha soliq tuzogʻining taʼsiri paydo boʻladi. Ushbu maqbul shart davlat soliq siyosatining asosi boʻlishi kerak. Yukni sezilarli darajada kamaytirish R_1 budjet uchun xavf tugʻdiradi, chunki egri chiziqdan pastga siljish budjet tushumining yanada pasayishini taʼminlaydi va yuqoriga siljish maqbul emas, chunki bu iqtisodiyot uchun qiyinchiliklar keltirib chiqaradi.

Optimal soliq yukini aniqlash muammosi Laffer nazariyasida oʻz aksini topmasada, garchi 1 va 2-turdagi Laffer nuqtalarini yetarli miqdorda aniqlash muammosi hali ham dolzarb boʻlib qolsada, zamonaviy yondashuvlar maʼlum darajada boʻshliqni toʻldirishga imkon beradi. Natijada, soliq tizimining isloh qilinishi zarurligi toʻgʻrisida signal boʻlishi kerak boʻlgan soliq yukining maksimal chegarasiga erishish belgilarini oʻz vaqtida aniqlash zaruriyati yuzaga keladi.

Zamonaviy “ilmiy xulosalar soliq yukining yuqori chegara darajasiga yaqinlashishning quyidagi belgilarini aniqlaydi:

- soliq stavkalarining oʻsishi davlat budjetiga soliq tushumlarining kamayishiga olib keladi;
- investitsiyalar, ish oʻrinlari soni qisqaradi va umuman mamlakatning iqtisodiy oʻsish surʼati pasayadi;
- soliq toʻlashdan boʻyin tovlash darajasi oshadi.

Iqtisodiy nazariya postulatiga ko‘ra, shaxsning soliq yukini baholashda soliq to‘lovlari miqdorini, shuningdek, deklaratsiyalar va hisob-kitoblarni topshirish, soliqlarni undirish, shuningdek boshqa bir qator belgilangan qoidalarni ta‘minlash uchun institutsional xarajatlarni hisobga olish kerak”¹

R. Krilavning so‘zlariga ko‘ra, “soliq yuki uning shaxslarning (yuridik shaxslar emas) farovonligiga ta‘siri bilan tavsiflanadi, chunki soliqlarni o‘tkazish ta‘siri tufayli yuridik shaxsning xarajatlari oxir-oqibat tovarlar va xizmatlar xaridorlariga o‘tkaziladi”².

Shuning uchun jismoniy shaxslarga soliq yukini hisoblash formulasi quyidagicha bo‘ladi:

$$NB_{\text{absol.}} = N + I_T ;$$

$$NB_{\text{otnos.}} = \frac{N + I_T}{D}, \text{ bu yerda,}$$

NB_{absol} – soliq yukining mutlaq ko‘rsatkichi;

$NB_{\text{otnos.}}$ – soliq yukining nisbiy ko‘rsatkichi;

N - soliq to‘lovlari miqdori;

I_t - tranzaksion soliq xarajatlari;

D - daromad.

O‘zbekiston iqtisodiyotini erkinlashtirish va ochiqligi bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar boshlanishi bilan biznes geografiyasi va iqtisodiy hamkorlik yo‘nalishlari sezilarli darajada kengayishiga olib keldi.

“Zamonaviy rivojlanish sharoitida ko‘plab mamlakatlar soliq iqlimining o‘ziga xos afzalliklari va davlatning biznes va tadbirkorlik faoliyatiga sodiqligini ko‘rsatadigan ijobiy soliq imidjini shakllantirishga harakat qilmoqdalar”³. “O‘zbekiston rahbariyati tomonidan ham davlat soliq xizmati organlarining ijobiy imidji va yagona uslubini yaratish asoslari yo‘lga qo‘yildi”⁴.

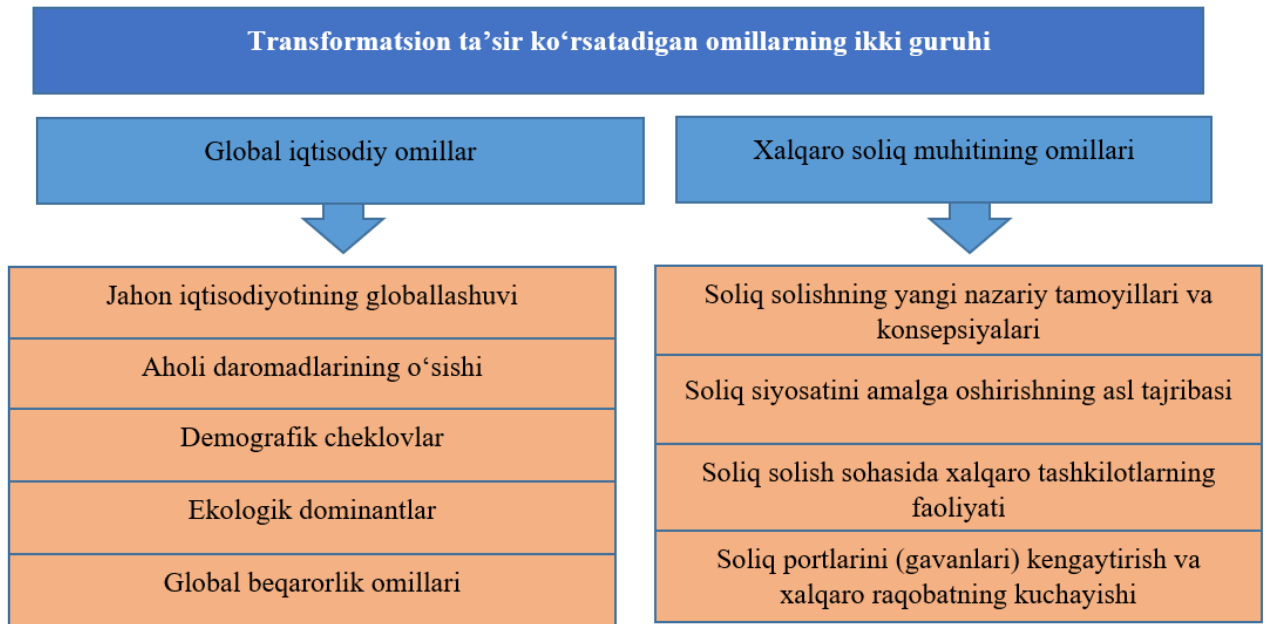
Globalashuv sharoitida milliy soliq tizimlari transformatsiyasi tashqi omillarning ikki guruhi ta‘siri ostida sodir bo‘ladi: global iqtisodiy omillar va xalqaro soliq muhiti omillari (3.4-rasmga qarang).

¹ Меркулова Т.В. Институт налога. Харьков, 2006. С. 56.

² Крилав Р. Концепции распределения налогового бремени // Пособие по налоговой политике. Вашингтон: МВФ, 1995. С. 43.

³ Чугунова А. А. Повышение имиджа и престижа работы в налоговых органах как важный элемент сильной системы налогообложения. Ж. Молодой ученый. 2019. - № 42 (280). – С. 136-138. электронный ресурс – URL: <https://moluch.ru/archive/280/63108/> (дата обращения: 11.01.2023).

⁴ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 26 июндаги “Давлат солиқ хизмати органлари фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3802-сон қарори.

3.4-rasm. Milliy soliq tizimlariga tashqi omillar ta'siri. ¹

Tashqi ta'sirlarga javob beradigan soliq jarayonlaridagi global tendensiyalar milliy soliq suverenitetidan tubdan uzoqlashishni keltirib chiqardi. Bu o'zgarish butun dunyo bo'ylab rivojlanayotgan mamlakatlar soliq tizimida yaqqol ko'zga tashlanadi. Ushbu o'zgarishlarga duch kelgan davlatlar soliq siyosatini qayta ko'rib chiqishga, ularni dolzarb ehtiyojlar va doimiy rivojlanayotgan raqamli landshaftga moslashtirishga chaqiriladi. Ushbu qayta baholash bir nechta muhim jihatlarni o'z ichiga oladi:

-hamkor davlatlar soliq organlari o'rtasida muvofiqlashtirish va hamkorlikni mustahkamlash;

-soliq turlarini, stavkalarini, soliq solish bazalarini va ular bilan bog'liq elementlarni tartibga solishni o'z ichiga olgan milliy soliq tizimlarini bosqichma-bosqich moslashtirish va soliqqa tortish tamoyillarini uyg'unlashtirish;

-soliq to'lovchilar o'rtasida moliyaviy va soliq hisobotlariga standartlashtirilgan yondashuvlarni takomillashtirish;

-o'zaro bog'liq bo'lgan global muhitimizning nozik tomonlari bilan kurashish uchun soliq masalalarida xalqaro hamkorlikni rivojlantirish.

Jahon iqtisodiy tizimidagi globallashuv jarayoni xalqaro soliq raqobati deb nomlanuvchi raqobatning alohida shaklini keltirib chiqardi. Ushbu raqobat, birinchi navbatda, qulay soliq stavkalari va soliq tizimini taklif qilish orqali xorijiy kapital, texnologik nou-xau va tajribani jalb qilishga qaratilgan. Yakuniy maqsad soliq tushumlarini oshirish, ish o'rinlari yaratishni rag'batlantirish, mehnat unumdorligini

¹ Muallif tomonidan xorijiy tajribani o'rganish asosida tuzilgan.

oshirish, ish haqini oshirish, bozor infratuzilmasini mustahkamlash va pirovardida butun aholi farovonligini oshirishdan iborat.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. O‘zbekiston Respublikasi Davlat Soliq qo‘mitasining axborotnomasi.
2. <http://www.Soloq.uz>-(Davlat solqi qo‘mitasi sayti)
3. <http://www.mf.uz>- (Moliya vazirligi sayti)
4. <http://www.stat.uz>-(Davlat statistika qo‘mitasi sayti)
5. <https://www.sciencedirect.com>
6. <http://www.doingbusiness.org> – (Doingbusiness – biznes yuritish loyihasi).
7. <https://www.indexmundi.com> – (IndexMundi – bir nechta manbalardan tuzilgan batafsil mamlakat statistikasi, diagrammalar va xaritalarni o‘z ichiga olgan sayt).
8. <https://taxfoundation.org> – (Soliq fondi – Vashingtondagi tahlil markazi).
9. <https://www.nalog.gov.ru> – (Rossiya Federatsiyasining Federal soliq xizmati).
10. <https://davreestr.uz> – (Ko‘chmas mulk obyektlariga bo‘lgan huquqlarning davlat reyestri).